

## ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ФІЛОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

*Ю.Л. Мосенкіс, д-р філол. наук*

### **ТЕОРІЯ СУБСТРАТУ ЯК МАТЕРІАЛ СПЕЦКУРСУ “МОВНІ КОНТАКТИ”**

*Основне завдання дослідження – аналіз наукових поглядів на мовний субстрат у світлі можливостей методичного застосування цього матеріалу.*

*The major concern of the research is an analysis of the scientific views on the language substratum in the light of methodical use of this material.*

Класик порівняльно-історичного мовознавства А. Мейє у праці 1926 р. “Історична лінгвістика й загальна лінгвістика” слушно зазначав, що “ми не маємо права пояснювати сучасність, виходячи з неї самої й нехтуючи минулим”<sup>1</sup>. З іншого боку, будь-яке явище мовної історії так чи інакше репрезентоване в сучасній мові.

А. Мейє писав: “Серед новотворів будь-якої мови певної мовної родини треба прагнути визначити найбільш специфічні. Не маючи майже ніяких передумов бути результатом природного розвитку давнього типу, ці новотвори можуть виявити вплив населення, що засвоїло нову мову... Найсвоєрідніші фонетичні явища, спостережувані у [пра]слов’янській мові, – тенденція до обмеження лабіалізації голосних заднього ряду, тенденція до скорочення голосних, які мали значні наслідки для дальшого розвитку вокалізму, й, нарешті, тенденція до зникнення будь-якого елемента, що закривав склад”<sup>2</sup>.

З наведеними тезами доцільно порівняти уявлення професора Л.П. Якубинського. “...Праслов’янський племінний діалект... різнорідний у своїй генезі. Це можна сказати й про прадіалекти інших груп індоєвропейських мов... Один із мовних елементів, що органічно ввійшли до складу будь-якого з них, виявлений порівняльно-історичним вивченням індоєвропейських мов; це той елемент, який спільний для слов’янських мов із іншими індоєвропейськими мовами, індоєвропейський елемент... Цей індоєвропейський елемент був основним, провідним (але не єдиним!) у

творенні граматичного ладу індоєвропейських мов; він широко представлений і в їхньому лексичному складі... Поряд із цим спільним, індоєвропейським елементом до складу кожного прадіалекту, кожної групи індоєвропейських мов увіходить і інший елемент або інші елементи, й при тому, можливо, різні для різних індоєвропейських груп мов. Ці інші елементи, не індоєвропейські, є так само органічною складовою частиною прадіалектів кожної групи, як і індоєвропейські елементи... Змішуванням, схрещенням індоєвропейських елементів із різними неіндоєвропейськими у процесі творення родової організації пояснюються найдавніші, питомі відмінності між групами індоєвропейських мов, як фонетико-граматичні, так і лексичні.”<sup>3</sup> Слід зважати на запозичення терміна “схрещення мов” у представників наукового напрямку Г. Шухардта – Я. Бодуена де Куртене – М.Я. Марра й інтерпретувати таку взаємодію як субстратний (в інших випадках адстратний, суперстратний тощо) вплив.

Одним із перших на роль субстрату в процесі витворення слов’ян узагалі й українців зокрема звернув увагу М.С. Грушевський. Він пише про “велике індоєвропейське плем’я.., в склад якого входили і предки чи асимілятори сучасних словянських народів”<sup>4</sup>, що означає можливість утворення слов’ян та їхніх мов унаслідок індоєвропейізації давнішого місцевого племені. “Утерті назви “індоєвропейське плем’я”, “арійські народи” можуть уживатись тільки з повним застереженням, означаючи народи, що говорять індоєвропейськими мовами, хоч належать безперечно до ріжких асимільованих рас”<sup>5</sup>. “Нема ніяких фактів, котрі б вказували, що на нашій території перед індоєвропейською колонізацією існувала яка-небудь иньша. Але треба додати важне обмеження – не маємо того всього в нашій теперішній матеріалі, при тих засобах досліджу, якими розпоряджаємо. І рахуючися в повній силі з тими правдоподібностями, які дає нам теперішній дослід, мусимо пам’ятати се і не дуже налягати на тих правдоподібностях”<sup>6</sup>. І далі: “Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий – неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи металічної культури. Питання, котрий тип індоєвропейський або спеціально словянський? На се антропологічне питання не можна цілком відповісти... Самий етнічний і мовний тип індоєвропейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас, як і потім таке мішання, асимільованне чужеродців вплинуло, без сумніву, і на розділ індоєвропейської групи і на пізніше відріжненне поодиноких індоєвропейських груп, на витворенне в середині їх поодиноких народів. Таким чином справжнього індоєвропейського типу може бути й не було

зовсім, як не було може й “первісного слов'янського” одностайного антропологічного типу”<sup>7</sup>. В такому ключі висловлювався й М.Я. Марр<sup>8</sup>.

Як твердить Г.П. Півторак, мовні процеси у ранніх східнослов'янських діалектах значною мірою започаткувалися ще за праслов'янської доби<sup>9</sup>.

Особлива роль у витворенні специфічних особливостей кожної східнослов'янської мови належить різноманітним субстратам. Узагалі “в XX ст. субстрат як причина й джерело змін у мові завойовує собі все більшу й більшу популярність. Відбиття цього ми можемо знайти як у загальних працях із теорії мови, так і в окремих дослідженнях із історії окремих мов”<sup>10</sup>.

Не лише мовні, а й антропологічні, археологічні, етнографічні дані свідчать про те, що у процесі тривалого етномовного розвитку східнослов'янські племена зазнавали різних субстратних впливів<sup>11</sup>. Розділ ґрунтовної монографії Г.П. Півторака носить промовисту назву “Роль субстратних елементів в етногенезі східних слов'ян”<sup>12</sup>. Г.П. Півторак указує на такі індоєвропейські субстрати східнослов'янських мов, як іранський (сарматський та ін.), палеобалканський (фракійський, дакійський), балтійський, кельтський, і на такі неіндоєвропейські субстрати, як фіно-угорський і тюркський<sup>13</sup>. Роль субстратних впливів може бути визначена і шляхом дослідження найдавніших фольклорних творів українців, білорусів і росіян<sup>14</sup>.

Цілком слушно Г.П. Півторак виділяє два типи субстратного впливу. Перший – коли субстратні явища “виникли внаслідок взаємин завойовників і поневолених, співжиття пануючих і переслідуваних мов. Цілком природно, що в умовах відчуження й неприязні, а нерідко й відвертої ворожнечі, субстратні нашарування не завжди були значними за обсягом й істотними за значенням у розвитку будь-якої сприймаючої мовної системи”. Другий – коли носії прибулої мови мирно колонізували давніше населення, й між двома етномовними спільностями склалися мирні взаємини, добросусідське співжиття, а внаслідок – глибокий субстратний вплив<sup>15</sup>.

Відомі приклади “уподібнення звукових ланцюжків однієї мови звуковим ланцюжкам іншої, звичайно субстратної мови”<sup>16</sup>.

Дослідження відкритоскладового трипільського субстрату дещо ускладнюється тим, що значна кількість голосних і відсутність скупчень приголосних властиві й фіно-угорським мовам, котрі стали

субстратом російської. Диференціація субстратів – не менш складна, ніж її порівняльне дослідження.

Можна цілком погодитися О.Б. Ткаченком у тому, що “субстрат, будучи залишком відмерлої мови, сприяє водночас зародженню нового мовного життя, виникненню нової мови... Таким чином, принаймні для частини мов можна констатувати дві лінії спадковості – основну генетичну й субстратну. Перша з них пов’язує мову з певною мовною родиною (групою), друга є визначальною для цієї мови як для окремої”<sup>17</sup>.

“Коли наука починає вивчати етнографію слов’ян, вона неминучо звертається до Трипілля як до першоджерела”<sup>18</sup>. У світлі тісних зв’язків археології, етнографії та лінгвістики цілком природно, що і мовознавче дослідження підтверджує цю думку (у своєму власному аспекті), точніше – Трипілля, можна припускати, виявляється джерелом специфіки (як лексичної, так і фонетико-граматичної, тобто структурної) слов’янських мов порівняно з іншими індоєвропейськими й української мови порівняно з іншими слов’янськими.

У фонетиці української мови виявляються субстратні явища системного характеру. Тут ми маємо справу з такою ситуацією, коли субстратна мова (носіїв давньоземлеробської культури України) впливає спершу на праслов’янську, а потім певні залишки субстратного фонетичного типу вкупі з усталеними (певною мірою вродженими?) артикуляційними звичками виявляються в українській мові. Пор. явище, на яке звернув увагу А. Мейє й слідом за ним О.Б. Ткаченко: фонетичні явища гальської мови переходять як субстрат у гало-романський діалект латинської мови і згодом виявляються в утвореній із неї французькій мові<sup>19</sup>. Так само фонетичні явища етрусської мови виявлені в сучасному тосканському діалекті італійської (проміжною ланкою, слід гадати, була народна латина цієї території)<sup>20</sup>. “На рахунок впливу місцевого долатинського субстрату відносять в італійській мові низку фонетичних явищ, причому часто сліди субстрату виявляються в італійській мові, не будучи засвідченими в писемній латинській мові”<sup>21</sup>. Пор. також “перебудову вихідного слов’янського вокалізму російської мови, в якій серйозна роль могла належати й фіно-угорському субстратові”<sup>22</sup>. (Залишається відкритим питання про те, чому вплив фіно-угорських мов зі значною кількістю голосних не спричинив у російській мові – за деякими винятками – явищ, подібних до української милозвучності.

Очевидно, цьому могла завадити редукція голосних – наслідок різкого виділення наголошеного складу. Пор. значну редукцію ненаголошених голосних в етрусській, що мала, подібно до фінської, наголос на першому складі, – на противагу “повноголосю” сусідніх італійських мов, де з’являлися й неетимологічні вставні голосні.)

Іншими словами, названі чергування голосних і приголосних української мови можуть задовільно пояснюватися дією того самого субстрату, що і відкриття складів у тому індоєвропейському діалекті, який саме під впливом цього субстрату набув власних специфічних рис і став праслов’янською мовою. Отже, можна припускати субстратне доіндоєвропейське, тобто трипільське походження українського милозвучного чергування приголосних і голосних.

Слід підкреслити, що теорія субстратного походження української милозвучності не передбачає обов’язкової констатації давності цього явища в межах історії самої української мови, оскільки йдеться передусім про регенерацію певних вимовних звичок, властивих давньоземлеробському населенню, котре, як правило, не міняється (не зазнає масштабних переселень), навіть змінюючи свою мову. “Автохтонні за походженням елементи, побутуючи тривалий час у мовленні, що не фіксується пам’ятками, можуть остаточно перемагати в конкуренції й отримати права літературності й через багато століть після того, як сама мова, що дала їх, вийшла з ужитку”<sup>23</sup>. Адже в мовознавстві відомі приклади “відродження певної тенденції, передумови якої завжди існували у структурі мови – у сприятливих умовах”<sup>24</sup>. Г. Шухардт висловлював думку, що після припинення існування мови певні її навички й тенденції можуть зберігатися й даватися взнаки в майбутньому<sup>25</sup>. “Лінгвісти давно звернули увагу на те, що мова субстрату може виявитися у переможеній мові через тривалий час”, – пише С.Б. Бернштейн і наводить приклади з південнослов’янських мов<sup>26</sup>. Важливо, що під впливом субстрату “в ряді випадків істотно змінюються тенденції розвитку мови”<sup>27</sup>.

У зв’язку з усім сказаним вище винятково цікаве спостереження П.С. Вовк про те, що субстратна трипільська лексика становить “внутрішньо організований масив” і за такою фонетичною ознакою, як спільність фонологічного ядра: звукова будова трипільських субстратних слів відзначається домінуванням задніх артикуляцій, звукова будова сучасної української й інших

слов'янських мов – пануванням передніх артикуляцій<sup>28</sup>. Таким чином, на фонетичному рівні спостерігається явне протиставлення фонетичних рис індоєвропейського й доіндоєвропейського компонентів української мови. Пор. позицію Л.І. Прокопової, котра для української мови відзначає “відносну зосередженість артикуляційних рухів... у передній частині ротової порожнини і певну скерованість дії кінчика язика у напрямі до зубів і ясен”, але водночас зауважує, що “значна кількість приголосних твориться й при зосередженні артикуляційних рухів в інших частинах ротової порожнини – середній і задній”<sup>29</sup>.

Найявні всі підстави погодитися з В.І. Абаєвим і в тому, що “явище субстрату передбачає етногенетичний процес, який супроводжується певними мовними наслідками”, і, головне, в тому, що “субстрат – це не те, що засвоєне ззовні, а те, що дане середовище зберегло зі своєї попередньої системи після того, як воно перейшло на нову систему”<sup>30</sup>. З іншого боку, важливими видаються міркування В.М. Сидорова: “Для мовознавства питання про субстрат – це питання про причини зміни в мові... Ми повинні вивчати випадки дії субстрату, коли ми хочемо вивчати справжню, реальну історію мови, а не ту історію, яка може бути побудована лише одним порівняльним методом”<sup>32</sup>. Б.О. Серебренников гадає, що “сполучення традиційної компаративістики з “інфлюенцистикою” – особливою галуззю мовознавства, що вивчає численні типи впливу однієї мови на іншу, – повинне влити нові сили у порівняльно-історичний метод, який погрозив, й підвищити його можливості”<sup>33</sup>.

Розглянуті вище основні положення теорії субстрату, найяскравіші тези представників цієї важливої галузі лінгвістичних досліджень становлять теоретичну й методолого-методичну базу для вивчення проблеми субстрату (субстратів) української мови у зв'язку з можливим субстратом праслов'янської. У перспективі можна було б запропонувати окремий спецкурс “Теорія субстрату” або “Проблема субстрату”, який міг би висвітлюватися на матеріалі української мови в порівнянні з іншими слов'янськими, германськими, давньогрецькою. Остання з названих мов особливо важлива з огляду на те, що носії її доіндоєвропейського субстрату (представники егейської культури) за матеріальними пам'ятками особливо близькі до носіїв доіндоєвропейського субстрату праслов'янської мови (представників трипільської культури). Ці зв'язки добре помітні й на мовному рівні<sup>34</sup>.

<sup>1</sup>Цит. за: Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. – М., 1990. – С. 13; <sup>2</sup>Мейе А. Общеславянский язык: Пер. с франц. – М., 1951. – С. 13-14; <sup>3</sup>Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. – М., 1986. – С. 124; <sup>4</sup>Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 60; <sup>5</sup>Там само; <sup>6</sup>Там само. – С. 63; <sup>7</sup>Там само. – С. 64 (пор. про можливі доіндоєвропейські сліди в Карпатах – С. 133); <sup>8</sup>Докладніше про можливість доіндоєвропейського субстрату в передісторичній Україні див. Щербаківський В.Д. Формация української нації: Нарис праісторії України. – Прага, 1941; Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001; Мосенкіс Ю.Л. Актуальні проблеми вивчення української та східних мов. – К., 2002; <sup>9</sup>Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988. – С. 16; <sup>10</sup>Ярцева В.Н. Теория субстрата в истории языкознания // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 17; <sup>11</sup>Півторак Г.П. Знач. праця. – С. 79; <sup>12</sup>Там само. – С. 79–87; <sup>13</sup>Там само. – С. 26, 42, 47, 80, 81, 86. Див. також: Наєнко Г.М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика. – К., 2002. – С. 112; <sup>14</sup>Півторак Г.П. Знач. праця. – С. 25-26; <sup>15</sup>Там само. – С. 82; <sup>16</sup>Шеворошкин В.В. Звуковые цепи в языках мира. – М., 1969. – С. 93; <sup>17</sup>Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К., 1989. – С. 97; <sup>18</sup>Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє: Розповідь про Трипілья. – Нью-Йорк, 1978. – С. 194; <sup>19</sup>Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К., 1989. – С. 89; <sup>20</sup>Пор. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – С. 190; <sup>21</sup>Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. – М., 1987. – С. 109; <sup>22</sup>Ткаченко О.Б. Знач. праця. – С. 90; <sup>23</sup>Габинский М.А. Автохтонные элементы в молдавском языке // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 93; <sup>24</sup>Шеворошкин В.В. Знач. праця. – С. 142; <sup>25</sup>Цит. за: Ярцева В.Н. Теория субстрата в истории языкознания // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 17; <sup>26</sup>Бернштейн С.Б. [Выступление] // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 133–134; <sup>27</sup>Там само. – С. 134; <sup>28</sup>Вовк П.С. Рец. на: Ю.Л.Мосенкіс. Трипільський прасловник української мови. – К., 2001; Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001 // Мова та історія. – К., 2002. – Вип. 58. – С. 44-45; <sup>29</sup>Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 208; <sup>30</sup>Абаев В.И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 59; <sup>31</sup>Сидоров В.Н. [Выступление] // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 125–126; <sup>33</sup>Серебренников Б.А. Проблема субстрата // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 56; <sup>34</sup>Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001.